

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀՐԵԻՑ ՀՈԼՈՔՈՍԻԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԻՐԱԳՈՐԾՈՂՆԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, Հրեից հոլոքոստ, իրագործողներ, հասարակություն, բանակ, հանցագործներ, ոստիկանություն, գաղտնի կազմակերպություն, Թեշ-քիլաթը մահուսա, գերմանական Էսէս:

Հոգվածում Հայոց ցեղասպանության և Հրեից հոլոքոստի համեմատության շրջանակներում ներկայացվում են երկու ցեղասպանությունների իրագործման մեխանիզմները: Առանձին-առանձին ներկայացվում են ցեղասպանական ծրագրում ներգրավված բոլոր խմբերը: Առաջինը հասարակությունն է, որի ներգրավվածությունը ցեղասպանության իրականացմանը հնարավորություն էր տալիս իշխանություններին՝ խնայելու սեփական ուժերը և ցեղասպանական գործողությունները քողարկելու ժողովուրդների բախումների անվան ներքո: Հատկանշական է, որ երկու ցեղասպանությունների դեպքում էլ, անկախ դրդապատճառներից, մեծ է եղել տարբեր ժողովուրդների, իսկ հրեաների պարագայում նաև պետությունների, ցուցաբերած աջակցությունը համապատասխանաբար՝ օսմանյան և նացիստական իշխանություններին: Ներկայացված երկրորդ խումբը բանակն էր, որի մասնակցությունը կարևոր էր հատկապես հայ տղամարդկանց զինաթափումը և հավաքագրումն իրականացնելու, իսկ հոլոքոստի պարագայում՝ հրեաներին հայտնաբերելու համար: Գործում էր մեկ ամբողջական համակարգ, որը ներառում էր իրար շաղկապված մի քանի ռազմական կամ կիսառազմականացված կառույցներ: Քննարկվում է նաև ոստիկանության մասնակցությունը, որը, լինելով օրենքի պաշտպան, ինքն էր խախտում օրենքը, ինչպես նաև օգտագործում այդ նույն օրենքը՝ արդարացնելու իր գործողությունները: Օգտագործվում էին նաև բանտերից ազատ արձակված հանցագործները, որոնք մի կողմից համալրում էին ռազմականացված ինստիտուտների շարքերը, մյուս կողմից օգտագործում էին իրենց փորձառությունը սպանություններ իրականացնելու գործում:

Գաղտնի կազմակերպությունները (Թեշքիլաթը մահուսա¹ և գերմանական Էսէս) դարձան երկու ցեղասպանությունների գլխավոր իրագործողները, որոնք ոչ միայն օժանդակեցին ցեղասպանության ծրագրի իրագործմանը, այլև ստանձնեցին դրա իրագործման պատասխանատվությունը: Ակնհայտ է, որ երկու ցեղասպանությունների դեպքում էլ գործել է ամբողջական, փոխկապակցված համակարգ:

Ցեղասպանությունները, անկախ իրենց իրականացման ժամանակաշրջանից, դրդապատճառներից, իրագործման մեխանիզմներից և հետապնդման նպատակներից, հանգեցնում են մեծաթիվ մարդկային, տնտեսական և/կամ դրանցից բխող այլ կորուստների: Սա նշանակում է, որ նման ընդգրկուն հանցագործություն իրականացնելու համար անհրաժեշտ են համապատասխան միջոցներ, այդ թվում՝ մարդկային ռեսուրսներ: Դրանք են՝ հասարակության անհատ անդամներ, պետական համա-

1 Թուրքերեն Teşkilât-ı Mahsusa, որ թարգմանաբար նշանակում է հատուկ կազմակերպություն: Այսուհետ կօգտագործենք՝ Թեշքիլաթը մահուսա կամ Հատուկ կազմակերպություն:

կարգի տարբեր կառույցներ, ռազմականացված կամ կիսառազմականացված կազմակերպություններ և այլն, ինչն էլ հանցագործությանը հաղորդում է զանգվածային բնույթ: Ցեղասպանության իրագործման զանգվածայնության վառ նկարագրություն է Հայոց ցեղասպանության տարիներին Օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի նախարար Հալիլ Մենթեշեի այն խոստովանությունը, որ Անատոլիայում շատ քիչ են թուրքերը, ովքեր աքսորի հետ կապ չունեն²:

Գոյություն ունի մեծաքանակ գրականություն՝ նվիրված զանգվածային սպանություններին ու ցեղասպանություններին, որոնց մեծ մասը վերաբերում է դրդապատճառների վերհանմանը և առաջնորդներին, ովքեր կազմակերպում և լեգիտիմացնում են զանգվածային սպանությունները և ցեղասպանությունը: Կան մի շարք աշխատություններ, որոնք քննության են առնում փաստացի սպանություններն իրագործողներին և նրանց՝ ցեղասպանության իրագործման մեջ ներգրավվելու խնդիրները³: Ցեղասպանության իրագործման մեխանիզմների ուսումնասիրությամբ զբաղվող յուրաքանչյուր հետազոտող, փորձելով բացահայտել դրանց իրականացման պատճառները, նախևառաջ պետք է քննարկի «գործիքակազմը» և գործադրված մեթոդները: Քանի որ ուսումնասիրության առումով առաջ քաշված խնդիրները չափազանց ընդգրկուն են, տվյալ հոդվածում անդրադարձ է կատարվում լոկ ցեղասպանության իրականացման «գործիքակազմի» մաս կազմող՝ հասարակության շարքային անդամներին և պետական կառույցների որոշ ստորաբաժանումներին:

Ցեղասպանությունների իրագործմանը հասարակության լայն ընդգրկվածություն հնարավոր է լինում ապահովել դեռևս նախապատրաստական փուլում՝ թիրախավորված խմբի դեմ ուղղված քարոզչության միջոցով:

Ցեղասպանություններում քարոզչության դերի մասին ցեղասպանագետներ Ֆրենք Չոքը և Քուրթ Յոնասոնը հայտնում են այն տեսակետը, որ ցեղասպանություն կատարելու համար հանցագործը նախ՝ պետք է հակաքարոզչություն իրականացնի՝ թիրախավորված խմբին արժեզրկելու, ապամարդկայնացնելու համար՝ դրանով իսկ

2 Арсен Авакян, *Геноцид армян: механизмы принятия и исполнения решений* (Ереван: НАН РА Музей-Институт Геноцида Армян, 2013), 121.

3 Փաստացի սպանություններ իրագործողների մասին տե՛ս, օրինակ, Christopher Browning, *Ordinary men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (London: Penguin Books, 2001); Daniel Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust* (New York: Vintage Books, 1996); Dona J. Maier, "Women Leaders in the Rwanda Genocide: When Women Choose To Kill," *Universitas* 8 (2012-2013): 1-20; Reva N. Adler, Cianne E. Loyle and Judith Globerman, "A Calamity in the Neighborhood: Women's Participation in the Rwandan Genocide," *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*, 2, no. 3 (2007): 209-232; Kerrilee Hollows and Katarina Fritzson, "Ordinary Men" or "Evil Monsters"? An Action Systems Model of Genocidal Actions and Characteristics of Perpetrators," *Law and Human Behavior*, 36, no. 5 (2012): 458-467: Հայոց ցեղասպանության համատեքստում տվյալ խնդրի վերաբերյալ տե՛ս Ավաքյան, *Геноцид армян*; Հասմիկ Գրիգորյան, *Հանգվածները և զանգվածային բռնությունները. Օսմանյան կայսրության մուսուլման բնակչության մասնակցությունը Հայոց ցեղասպանությանը* (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2017); Սուրեն Մանուկյան, «Քրեական հանցագործների օգտագործման խնդիրը Հայոց ցեղասպանության իրականացման մեջ», *Մերձավոր Արևելք: Պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ*, VIII (2012), 342-350:

օտարելով տվյալ խմբին գերադասվող խմբից⁴: Այդուհանդերձ, հեղինակները նշում են, որ նույնիսկ այսպիսի անմարդկային և անողոր քարոզչությունից հետո զանգվածային սպանություն իրագործելու համար պահանջվում են հարկադրանք և կենտրոնացված վերահսկողություն⁵:

Այնուամենայնիվ, քարոզչությունը գուցե անհրաժեշտ, սակայն միակ գործիքը չէ. կարևորագույն հարցը մնում է այն, թե ինչպես է մարդը, անկախ այն բանից հասարակության շարքային անդամ է, թե՞ պետական համակարգի ներկայացուցիչ, դառնում մարդասպան, հատկապես ցեղասպանություն իրագործող: Մշակութաբան, ցեղասպանագետ Հասմիկ Գրիգորյանն իր ուսումնասիրության մեջ, անդրադառնալով «ովքե՞ր են ցեղասպանություն իրագործողները, և որո՞նք են նրանց դրդապատճառները» հարցադրումներին, նշում է, որ դրանք առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ են դրվել Հրեից հոլոքոստի օրինակով⁶: Եվ հենց սրանով է պայմանավորված այն հանգամանքը, որ տվյալ հոդվածում փորձել է տրված հարցը քննարկել Հայոց ցեղասպանության և Հրեից հոլոքոստի համեմատական վերլուծության ճանապարհով:

Քննարկվող հարցադրումների վերաբերյալ առկա են երկու հիմնական մոտեցումներ, որոնք առաջ են քաշել ամերիկացի պատմաբաններ, Հրեից հոլոքոստի պատմության մասնագետներ Քրիստոֆեր Բրաունինգը և Դանիել Գոլդհագենը⁷: Հեղինակների տեսակետերն առանձին գլխով մանրամասն քննության են առնված Հ. Գրիգորյանի վերոնշյալ աշխատության մեջ: Հեղինակը վերլուծում է ամերիկացի հետազոտողների իրարամերժ մոտեցումները Հոլոքոստի իրագործմանը ներգրավվելու հարցի շուրջ, այսինքն, երբ այն պայմանավորված է իրավիճակային հանգամանքով, առանց որևէ գաղափարախոսական նախատրամադրվածության (Ք. Բրաունինգ), և երբ այն պայմանավորված է գաղափարախոսությամբ՝ հակահրեականությամբ (Դ. Գոլդհագեն):

Հեղինակը հանգում է այն եզրակացության, որ այս բանավեճի արդյունքում գիտնականների մի մասը ցեղասպանության իրագործումը կապում էր գաղափարախոսության հետ, իսկ մյուս մասը հերքում էր այն⁸: Եթե, օրինակ, Բենիամին Վոլենտինոն կարծում էր, որ գաղափարախոսությամբ առաջնորդվում են հիմնականում առաջնորդները կամ վերնախավի անդամներ⁹, ապա Թիմոթի Վիլյամսն այն կարծիքին էր, որ ցեղասպանությունների իրագործման հիմքում ընկած է երկու գլխավոր դրդապատճառ՝ «ատելություն» և «գաղափարախոսություն», որոնք թեև տարբեր հասկացություններ են, բայց երբեմն հաջողությամբ փոխազդում և լրացնում են

4 Frank Chalk and Kurt Jonassohn, *The History and Sociology of Genocide, Analyses and Case Studies* (New Haven & London: Yale University Press, 1990), 28.

5 Նույն տեղում:

6 Գրիգորյան, *Հանգվածները և զանգվածային բռնությունները*, 14:

7 Browning, *Ordinary men*; Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners*.

8 Գրիգորյան, *Հանգվածները և զանգվածային բռնությունները*, 33:

9 Benjamin Valentino, *Final Solutions: Mass Killing and Genocide in the Twentieth Century* (Ithaca New York: Cornell University Press, 2004), 31, հղվում է ըստ Գրիգորյան, *Հանգվածները և զանգվածային բռնությունները*, 33:

միմյանց. «Մինչ *հնագույն ապելություն* հասկացությունը որպես դրդապատճառ լայնորեն մերժվում է ակադեմիական շրջանակներում, ցեղասպան վերնախավը գործածում է որոշ գաղափարներ՝ թիրախային խմբի նկատմամբ ատելություն սերմանելու համար՝ դրանով իսկ գաղափարապես օրինականացնելով ցեղասպանության գործընթացը և իր վրայից թոթափելով մեղադրանքի հնարավոր սպառնալիքը»¹⁰:

Ընդհանուր առմամբ ներկայացնելով շրջանառության մեջ գոյություն ունեցող մոտեցումները ցեղասպանություններին հասարակության տարբեր շերտերի մասնակցության դրդապատճառների վերաբերյալ՝ փորձենք ներկայացնել ցեղասպանությունների իրականացման ամբողջական շղթան՝ առանձին-առանձին անդրադառնալով դրա բաղկացուցիչ օղակներին: Քանի որ յուրաքանչյուր խումբ կարող է դառնալ նաև որպես առանձին ուսումնասիրության թեմա, այստեղ համառոտ ներկայացվում են լոկայն հիմնական սոցիալական խմբերը, որոնք ակտիվորեն մասնակցել են և՛ Հայոց ցեղասպանության, և՛ Հրեից հոլոքոստի իրագործմանը՝ մասնավորապես անդրադարձ կատարելով որոշ ընդհանրությունների և տարբերությունների, որոնք կարող են հող նախապատրաստել հետագա համեմատական ուսումնասիրությունների համար:

Հասարակության անդամներ (հարևան կամ այլ ժողովուրդներ): Պատմագիտության, մասնավորապես ցեղասպանագիտության մեջ ընդունված է այն տեսակետը, որ ցեղասպանություն իրագործած երկրի ժողովուրդը, հասարակությունն ունեն մեղքի իրենց մեծ բաժինը¹¹: Այդ նույն ժողովուրդը կարող է աջակցել և ներգրավվել ցեղասպանական ծրագրի իրականացման մեջ, կարող է փրկել թիրախային խմբի ներկայացուցիչներին նույնիսկ իր կյանքին սպառնացող վտանգի առկայության պարագայում կամ անկողմնակալ մնալ կատարվող իրադարձություններից:

Հասարակության անդամների մասնակցությունը դրսևորվում է ինչպես համակարգված՝ ռազմականացված կառույցներում գործելով, այնպես էլ իրավիճակի դրդմամբ՝ անհատապես:

Հայոց ցեղասպանությանը հասարակության մասնակցության ձևերի հարցն իր ժամանակին քննարկվում էր պետական մակարդակով և ցեղասպանական ծրագրի կարևոր տարրերից էր, որի մասին փաստում է «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության «10 պատվիրաններ» անունով փաստաթուղթը, որը ստեղծվեց՝ ավելի հեշտացնելու իշխանությունների գործը, քանզի էապես խորացրեց հայերի նկատմամբ մուսուլման բնակչության հակակրանքը և ատելությունը¹²:

Թե՛ Հայոց ցեղասպանության և թե՛ Հրեից հոլոքոստի դեպքում հիմնական շարժիչ ուժը իշխանությունների ծավալած քարոզչությունն էր, որն իրականացվում էր մի քանի ուղղություններով:

10 Timothy Williams, "The Complexity of Evil: a Multi-Faceted Approach to Genocide Perpetration," *Zeitschrift für Friedens-und Konfliktforschung* 3, no. 1 (2014): 76, հղվում է ըստ Գրիգորյան, *Հանգվածները և զանգվածային բռնությունները*, 33:

11 Նիկոլայ Հովհաննիսյան, *Արաբական երկրների պայմանություն*: Հատոր II, Օսմանյան տիրապետության շրջան. 1516-1918 (Երևան, «Հանգակ-97», 2004):

12 Vahakn Dadrian, "The Secret Young-Turk Ittihadist Conference and Decision for the World War I Genocide of the Armenians," *Holocaust and Genocide Studies* 7, no. 2 (1993): 173-201.

Առաջին հերթին աշխատանք էր տարվում հասարակ ժողովրդի կամ պոտենցիալ մարդասպանների շրջանում: Այստեղ գործում էր հետևյալ ծրագիրը. զոհ խումբը դառնում էր մեղադրանքների թիրախ, արժեզրկվում էր և օտարվում ընդհանուր հասարակական արժեքային համակարգից: Սա հայերի և հրեաների նկատմամբ այլ ժողովուրդների մեջ առկա հակակրանքը խորացնելու, ատելություն սերմանելու նպատակ ուներ: Առաջացած հակահայկական և հակահրեական մթնոլորտում ավելի դյուրին կլիներ պետության քաղաքացիներին ուղղորդել իշխանությունների հետ համագործակցության և ներքաշել զանգվածային սպանություններ իրականացնելու անմիջական գործընթացի մեջ:

Քարոզչության հիմք էին ծառայում մի շարք հանգամանքներ: Օրինակ՝ քաղաքական, որն իթթիհատականները շահարկում էին Հայոց ցեղասպանության պարագայում՝ հայերին մեղադրելով պատերազմի ժամանակ Ռուսաստանին աջակցելու և Օսմանյան կայսրությանը դավաճանելու մեջ¹³: Հակահայ քարոզչության համար օսմանյան իշխանություններն ակտիվ շահարկում էին նաև 1915 թ. կայսրության մի շարք վայրերում հայերի ինքնապաշտպանական մարտերը՝ դրանք ներկայացնելով որպես ըմբոստություն օսմանյան վարչակարգի դեմ¹⁴: Ջանքեր էին գործադրվում նաև կայսրության այլ ժողովուրդների մեջ առկա հակահայ տրամադրությունները բորբոքելու ուղղությամբ:

Հայոց ցեղասպանությանն ակտիվ մասնակցություն ունեցան քրդերը, չերքեզները, ինչպես նաև որոշ վաչկատուն արաբական ցեղեր¹⁵: Քրդերը և չերքեզները գործում էին ոչ միայն հատուկ կազմակերպության (Teşkilât-ı Mahsusa)¹⁶ շրջանակներում, այլ նաև սեփական նախաձեռնությամբ: Չերքեզներն ակտիվ էին հատկապես Ռաս-ուլ-Այնում ապաստանած հայերին բնաջնջելու գործում¹⁷: Արևմտյան Հայաստանի տարածքում հատկապես մեծ էր քուրդ բնակչության մասնակցությունը հայերի բնաջնջմանը: Քրդերին հայերի դեմ օգտագործելու նպատակով երիտթուրքական կառավարությունը հրահրում էր հայերի և քրդերի միջև առկա հողային «վեճը», որն ավելի էր թեժացել 1908թ. սահմանադրության հռչակումից հետո¹⁸: Քրդերի մեծ մասը ներգրավված էր սկզբում «համիդիե» խմբերում, այնուհետև՝ դրա հիմքով ստեղծված Թեշվիլյաթը մահսուսայի շարքերում:

13 Ահմեդ Ռեֆիկ, *Երկու կոմիտե՝ երկու ոճիր* (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, Արևելագիտության ինստիտուտ, 1997), 51:

14 Մաթոսյան Տիգրան, *Հայոց ցեղասպանություն և Հրեական հոլոքոստ. համեմատական փորձ* (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2005), 140:

15 Նույն տեղում, 110:

16 Teşkilât-ı Mahsusa-ն Օսմանյան կայսրության զինված ուժերի ստորաբաժանում էր, որը զբաղվել է հակահետախուզությամբ: Ենթարկվում էր կայսրության ռազմական նախարար Էնվեր փաշային: Հիմնական գործառույթը հայերի տեղահանությունները և ջարդերն իրականացնելն էր: Ավելի մանրամասն տե՛ս «Հատուկ կամ գաղտնի կազմակերպություններ» ենթագլխում:

17 Մաթոսյան, *Հայոց ցեղասպանություն և Հրեական հոլոքոստ*, 110:

18 Մանրամասն տե՛ս Վահան Բալթրուդյան, *Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում* (Երևան, «Հայաստան», 1989):

Հասարակության մասնակցության հիմնական շարժիչ ուժ էր նաև սեփական շահը, որը դրդում էր այլ ժողովուրդների մասնակցել իրենց հարևանների կոտորածներին և տիրանալ նրանց ունեցվածքին: Հատկանշական է այն հանգամանքը, որ այս պարագայում ևս կարմիր թելով տարվում էր կրոնական գործոնը: Ակտիվ շրջանառվում էր այն թեզը, համաձայն որի՝ անհավատ հայերը տիրացել են մահմեդական ժողովրդի ունեցվածքին: Որոշ շրջաններում, ինչպես օրինակ՝ Տիգրանակերտի նահանգում, կրոնավորների կողմից հայտարարվում էր. «Գյավուրների ունեցվածքը, կյանքը և կինը հալալ է իսլամին»¹⁹:

Հասարակության ներգրավմանը նպաստեցին կառավարության կողմից քուրդ և մուսուլման բնակչությանը տրված թալանի, կողոպուտի արտոնությունները: «Գյուղերում մուսուլման բնակչությունը բավարարված է նրանով, որ հարստացել է հայերի հաշվին», - Բեռնում գեկուցել էր Շվեյցարիայում Ռուսաստանի պատվիրակը՝ ավելացնելով, որ հայ փախստականներն իրենց ավելի լավ են զգում նոր հաստատված վայրերում, քան նախկինում²⁰:

Այսպիսով, օսմանյան իշխանությունների ջանքերով ի հայտ եկան բոլոր նպաստավոր շարժառիթները՝ հասարակությանն անմիջական մասնակից դարձնելու համար:

Ի տարբերություն Հայոց ցեղասպանության, որում ներգրավվեցին Օսմանյան կայսրության տարածքում ապրող ժողովուրդները, Հոլոքոստի ժամանակ ընդունված է համարել, որ գերմանացիներին օժանդակում էին հարևան երկրները և ժողովուրդները: Կարծիք կա, որ հատկապես մեծ էր աջակցությունը Գերմանիայի օկուպացրած տարածքներում: Օրինակ՝ Մերձբալթիկայում հակահրեական միջոցառումների ժամանակ մեծ օգնություն են ցուցաբերել լիտվացի կամավորականները, լատվիական օժանդակ ուստիկանությունը, ուկրաինացի ազգայնականները և այլն²¹: Մերձբալթիկայում գործող հիմնական ուժը Վալտեր Շոաիլեքերի ղեկավարած «А» այնզագխումբն էր, որի անդամների թիվը կազմում էր մոտ 990 հոգի²²: Այստեղ գերմանացիներին մեծ աջակցություն ցուցաբերեցին ինչպես տեղաբնիկները, այնպես էլ այլ ժողովուրդների ներկայացուցիչներ: Ռուս պատմաբան Իլյա Ալտմանը շեշտում է, որ հասարակության մասնակցությունը Մերձբալթիկայում աննախադեպ էր. «Հատկապես այս տարածքներում էր, որ հրեաների նկատմամբ նացիստական ցեղասպանությունն առաջին անգամ զանգվածային բնույթ ստացավ»²³:

Հիմնվելով մի շարք վկայությունների վրա՝ Ալտմանը հանգում է այն եզրակացության, որ Մերձբալթիկայում հրեաների սպանություններն իրականացրել են ոչ այնքան

19 Թ. Մկրտիչեան, *Տիգրանակերտի նահանգի ջարդերը և քիւրդերու գազանութիւնները* (Գահիրե, 1919), 47:

20 Авакян, *Геноцид армян*, 122:

21 Մաթոսյան, *Հայոց ցեղասպանություն և Հրեական հոլոքոստ*, 110-111:

22 Григорий Смирин, “Холокост: кто и как убивал евреев в Латвии,” <https://baltnews.lv/uzvara/20150318/1013645714.html>, դիտվել է 13.11.2018:

23 Илья Альтман, “Холокост и Еврейское Сопротивление на Оккупированной Территории СССР, Уничтожение евреев в Прибалтике,” http://jhistory.nfurman.com/shoa/hfond_100.htm, դիտվել է 13.11.2018:

գերմանացիները, որքան տեղի ժողովուրդները²⁴: Իսկ ինչ վերաբերում է հասարակության անդամների մասնակցության դրդապատճառներին, ապա դրանք դեռևս վերջնականապես հստակեցված չեն: Որոշ դեպքերում դա եղել է քսենոֆոբիայի²⁵ արդյունքում, վրեժխնդրության պատճառով, որի հիմքում իբրև թե հրեաների համագործակցությունն էր խորհրդային իշխանությունների հետ, հրեաների ունեցվածքի հանդեպ նախանձը կամ շատ դեպքերում՝ հակահրեական դրսևորումների անպատժելիության արդյունքում ստեղծված ամենաթողության մթնոլորտը²⁶:

Գերմանացիներին մեծ օգնություն էին ցուցաբերում նաև ուկրաինացի ազգայնականները, ինչպես նաև ուկրաինական օմանդակ ոստիկանությունը²⁷:

Մեծ էր աջակցությունը նաև մահմեդական ժողովուրդների կողմից: Մահմեդականների հետ գերմանացիների սերտ համագործակցությունը պայմանավորված էր Գերմանիայի համար չափազանց կարևոր մի քանի գործոններով՝ միջուկային զենքի արտադրությամբ, հրթիռաշինության ոլորտում համագործակցությամբ և իսլամական ծայրահեղականության հետագա ակտիվացմամբ, որոնք, սակայն, չիրականացան 1945թ. Երրորդ ուլայի փլուզման հետևանքով²⁸: 1942 թ. Էսէս-ի²⁹ կազմում սկսեցին ձևավորվել առաջին մահմեդական ջոկատները³⁰: 1944 թ. Հիտլերի մտերիմ ընկեր, գերմանական գաղտնի գործակալ, Երուսաղեմի մուֆտի³¹ ալ-Հուսեյնի օրհնությամբ կազմավորվեց Էսէս-ի մահմեդական «Նոր-Թուրքեստան» («Нойе-Туркестан»)³² ջոկատը: Նույն թվականին 11.000 ալբանացիներից կազմվեց «Սկանդերբերգ» («Скандерберг»)³³ ջոկատը, որի առաջին առաքելությունը եղավ Պրիշտինայի 300 հրեաներին համակենտրոնացման ճամբար ուղարկելը³⁴:

24 Նույն տեղում:

25 Քսենոֆոբիա կամ այլատյացություն՝ ատելություն օտար, անծանոթ, արտասովոր և ուրիշների համար անընկալելի երևույթների նկատմամբ: Այն կարող է հանգեցնել մի շարք ազգային, կրոնական կամ սոցիալական տարբեր ներկայացուցիչների միջև պայքարի:

26 Альтман, “Холокост и Еврейское Сопротивление”.

27 Круглов Александр, “Сколько евреев было истреблено в Киеве осенью 1941 г.,” *Голокост і сучасність* 5 (2002), http://www.holocaust.kiev.ua/bulletin/vip5/vip5_3.htm#15_gu, դիտվել է 13.11.2018:

28 Шимон Бриман, “Мусульмане в СС,” *Голокост і сучасність* 4 (2002), http://www.holocaust.kiev.ua/bulletin/vip4/vip4_3.htm#14_gol, դիտվել է 13.11.2018:

29 Էսէս (գերմ.՝ SS (էսէս), Schutzstaffeln-ի՝ պահնորդական ջոկատներ), արտոնյալ ռազմականացված կազմակերպություն ֆաշիստական Գերմանիայում:

30 Бриман, “Мусульмане в СС”.

31 Մուֆտին (արաբ.՝ մուֆտի, աֆտի – կարծիք արտահայտել) իսլամի սուննի ուղղության մեջ բարձրագույն հոգևոր անձն է, ով կարող է կրոնական ու կրոնաիրավական հարցերում պարզաբանումներ տալ ու հարկ եղած դեպքում ընդունել յուրօրինակ որոշումներ:

32 Կազմավորվել է նացիստական Գերմանիայի զինված ուժերի արևելյան «Թուրքմենստանի լեգեոն»-ի շրջանակներում: Լեգեոնում ներգրավված էին Կենտրոնական Ասիայի թրքալեզու ժողովուրդները՝ ուզբեկներ, թուրքմեններ, թաթարներ, ղազախներ և այլն:

33 Վաֆֆեն-Էսէս-ի 21-րդ լեռնահրաձգային դիվիզիա (գերմ.՝ Waffen-Gebirgs-Division der SS “Skanderbeg” (albanische Nr.1)).

34 Бриман, “Мусульмане в СС”.

Հրեաներին իրենց երկրներից արտաքսելու կամ հենց իրենց տարածքում սպանելու գործում նացիստական Գերմանիային օգնել են մի շարք երկրներ՝ Հունգարիան, որտեղից ավելի քան 400.000 հրեաների արտաքսեցին Աուշվից (Օսվենցիում)³⁵, Նորվեգիան, որի 1.800 հրեաներից 800-ին ևս ուղարկեցին Աուշվից, Ռումինիան, Խորվաթիան, Սլովակիան և Ֆրանսիան³⁶:

Ամփոփելով պետք է նշենք, որ երկու ցեղասպանությունների դեպքում էլ, անկախ դրդապատճառներից, մեծ է եղել տարբեր ժողովուրդների, իսկ հրեաների պարագայում նաև պետությունների, ցուցաբերած աջակցությունը համապատասխանաբար՝ թուրքական և նացիստական իշխանություններին: Կարևոր է այն հանգամանքը, որ հասարակության ներգրավվածությունը հնարավորություն էր տալիս իշխանություններին խնայելու սեփական ուժերը, ինչպես նաև հետագայում ցեղասպանական գործողությունները ներկայացնել որպես քաղաքացիական պատերազմ կամ ժողովրդի միջև բախումներ:

Բանակ. Օսմանյան կայսրության բանակը մշտապես ներգրավված է եղել իշխանությունների ցեղասպանական գործողություններում: Բանակը մասնակցություն է ունեցել թե՛ 1894-1896 թթ. համիդյան կոտորածներին, թե՛ 1909 թ. Ադանայի և Հալեպի կոտորածներին և իհարկե Մեծ եղեռնի տարիներին հայերի տեղահանությունների և բնաջնջման գործընթացին: Օրինակ, Ադանայի կոտորածների ընթացքում այդ դեպքերի մասին մի թուրք զինվոր իր նամակում գրում է. «Արդեն 40 օր է, ինչ մենք դուրս ենք եկել Էդիրնեից (Ադրիանապոլիս), ուղղվել դեպի Գալիպոլի, այնտեղից՝ Մերսին, ապա՝ Ադանա: Այստեղ մենք սպանել ենք 30.000 այդ անհավատ շներից, որոնց արյունով են ողողվել Ադանայի փողոցները»³⁷:

Օսմանյան բանակին աջակցություն են ցուցաբերել քրդական ավազակախմբերը, չերքեզները, Կովկասից գաղթած մուհաջիրները³⁸: Այս մասին փաստում են վերապրածների վկայությունները: Վանից Մահիլ Մկոյանը և Նիո Խաչոյանը պատմում են, որ 1915 թ. ապրիլին՝ այլուր գյուղի շրջափակումից հետո, երբ բնակչությունը հավատացել էր հակառակորդի այն խոստմանը, որ զենքերը հանձնելու դեպքում կոտորածներ չեն լինի, թուրքական զորքը և քրդերը հրկիզել են ողջ գյուղը³⁹: Մուշի գավառակի

35 Համակենտրոնացման ճամբար և մահվան ճամբար (գերմ.՝ Konzentrationslager Auschwitz), որ գործել է 1940-1945 թթ. օկուպացված Լեհաստանի Օսվենցիում քաղաքում: Գերմանացիներն անվանել են Աուշվից, իսկ լեհերը՝ Օսվենցիում:

36 Մաթոսյան, *Հայոց ցեղասպանություն և Հրեական հոլոքոստ*, 118:

37 Dadrian Vahakn, “The Role of the Turkish Military in the Destruction of Ottoman Armenians: A Study in Historical Continuities,” *Journal of Political and Military Sociology* 20, no. 2 (1992): 274.

38 Մուհաջիրները մուսուլման գաղթականներ են: Մինչև 630 թ. Մեքքայի գրավումը մուհաջիր էին կոչվում այն մուսուլմանները, ովքեր, հեթանոսների հալածանքներից փրկվելով, լքել են հարազատ քաղաքը և գաղթել են սկզբից՝ Եթովպիա, իսկ հետո՝ Մադինա: Մուհաջիր են անվանում նաև այն մուսուլմաններին, ովքեր հավատը փրկելու համար գաղթել են այլ երկրներից:

39 *Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ*, փաստաթղթերի ժողովածու, հատոր I, Վանի նահանգ, կազմ.՝ Ամատունի Վիրաբյան, Գոհար Ավագյան, խմբ.՝ Ամատունի Վիրաբյան (Երևան, Հայաստանի ազգային արխիվ, 2012), 118:

Խսազրույից Դավիթ Գրիգորյանը պատմում է, թե ինչպես են մուհաջիրները նախ՝ թալանել իրենց, իսկ հետո՝ սեփականացրել տեղի հայ բնակչության ունեցվածքը⁴⁰:

Հանրահայտ է, որ չնայած Հայոց ցեղասպանության տարիներին օսմանյան բանակային ուժերն առավելապես կենտրոնացած էին տարբեր ռազմաճակատներում, այնուամենայնիվ նրանք ևս անմասն չմնացին ծրագրի իրականացման գործընթացից: Չմոռանանք, որ Հայոց ցեղասպանության գլխավոր կազմակերպիչներից Էնվերը օսմանյան բանակի գլխավոր հրամանատարն էր:

Բանակային ստորաբաժանումների մասնակցությունը մեծապես նպաստում էր ծրագրի արդյունավետությանը, որը պայմանավորված էր բանակային ստորաբաժանումների կողմից քաղաքացիների մասնակցության կազմակերպումով⁴¹: Բանակային ուժերն աչքի ընկան հատկապես 1915-1916 թթ. օսմանյան բանակ գորակոչված 18-45 տարեկան շուրջ 100.000 հայ տղամարդկանց ոչնչացման գործում⁴²:

Հայոց ցեղասպանությանն օսմանյան բանակի ներգրավվածության վերաբերյալ մոտեցումները տարբեր են: Թուրքական բանակի մեղսակցությունը փաստարկված է գերմանական և եվրոպական բազմաթիվ աղբյուրներով, ինչպես օրինակ՝ դանիացի միսիոներուհի Մարիա Յակոբսենի, շվեդ միսիոներուհի Ալմա Յոհանսոնի, ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուի և այլոց վկայություններում: Դրա մասին է փաստում նաև բանակային ստորաբաժանումների մասնակցության վերաբերյալ Էնվերի հատուկ հրամանը, որն ուղղված էր հայ արական սեռի բնակչության ոչնչացմանը՝ 5 տարեկան երեխաներից սկսած մինչև մեծահասակներ: Եթե դիտարկենք հրամանում ներառված երեք կետերը, պարզ է դառնում, որ Էնվերի նպատակը հայ ժողովրդին տղամարդկանցից՝ պայքարող ուժից զրկելն էր: Այս հրամանը հստակ և մասնավոր ամրագրում էր բանակի գործառնությունները, որոնք պետք է իրականացվեին և հաստատվեին համապատասխան զեկույցներով՝ հրամանը ստանալուց 48 ժամվա ընթացքում⁴³:

Օսմանյան բանակը գործում էր հիմնականում ճակատային հատվածում, որտեղ անմիջական հարվածի տակ էր Վանի, Մուշի և Բիթլիսի հայությունը: Վանում, չնայած հայ բնակչության կազմակերպած ինքնապաշտպանությանը, Ջևդեթի ղեկավարած զորքը ծավալուն կոտորած իրականացրեց, որի հետևանքով դրան ականատես գերմանացի սպայի վկայությամբ ոչնչացվեց շուրջ 200 գյուղ, և սպանվեց 26.000 բնակիչ⁴⁴:

Բանակի հետ էր համագործակցում նաև Հայոց ցեղասպանության իրագործմանն ակտիվ մասնակցություն ունեցած Թեշքիլաթը մահսուսան: Հատուկ կազմակերպության շարքերը համալրած բանտերից ազատ արձակված հանցագործները մարզ-

40 Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ, փաստաթղթերի ժողովածու, հատոր II, Բիթլիսի նահանգ, կազմ.՝ Ամատունի Վիրաբյան, Գոհար Ավագյան, խմբ.՝ Ամատունի Վիրաբյան (Երևան, Հայաստանի ազգային արխիվ, 2012), 246:

41 Dadrian, "The Role of the Turkish Military," 265:

42 Մաթոսյան, Հայոց ցեղասպանություն և Հրեական հոլոքոստ, 106:

43 Արամ Անտոնյան, Մեծ ոճիրը: Հայկական վերջին կոտորածները և Թալեաթ փաշա (Երևան, «Արևիկ», 1990), 232-233:

44 Авакян, Геноцид армян, 123:

վում էին ռազմական նախարարության օգնությամբ⁴⁵, իսկ Թեշքիլաթը մահաուսայի ջոկատներն իրենց հերթին առաջնորդվում էին բանակի գործող կամ պահեստի սպաների կողմից⁴⁶:

Անդրադառնալով նաև գերմանական բանակին, որը ևս մեծ դերակատարություն ունեցավ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հրեա և սլավոն բնակչության ոչնչացման գործում: Գերմանական բանակի դերակատարությունը պայմանավորված էր հակահրեական գործողությունների նկատմամբ բարձրագույն հրամանատարության դրական վերաբերմունքով⁴⁷:

Գերմանական բանակն ակտիվ մասնակցություն էր ունենում հատկապես բնակչությանը բնակավայրերից գնդակահարության վայրեր տեղափոխելու և վերահսկողություն սահմանելու գործում: Ստորև տրվում է գերմանական զինված ուժերի գերագույն հրամանատարության՝ 1942 թ. դեկտեմբերի 16-ի հույժ գաղտնի հրամանը. «...բանակն իրավունք ունի և պարտավոր է ավազակախմբերի դեմ պայքարում կիրառել ցանկացած միջոց... նույնիսկ կանանց և երեխաների նկատմամբ, եթե դա նպաստում է հաջողությանը...»⁴⁸:

Հրեից հոլոքոստի դեպքում ևս գերմանական բանակն ակտիվ համագործակցում էր նացիստական գաղտնի կազմակերպության՝ Էսէս-ի (պահնորդական ջոկատներ) հետ: Եթե մինչև 1940 թ. Էսէս-ի անդամները կամավոր հիմունքներով էին հավաքագրվում, ապա դրանից հետո զորակոչվածները կազմում էին բոլոր ծառայողների մեկ երրորդը⁴⁹:

Այսպիսով, երկու ցեղասպանությունների դեպքում էլ գործում էր մեկ ամբողջական համակարգ, որը ներառում էր իրար շաղկապված մի քանի ռազմական կամ կիսառազմականացված կառույցներ:

Բանտերից ազատ արձակված հանցագործներ: Ինչպես իրավամբ նշում է թուրքագետ Արսեն Ավագյանը, մեկուկես միլիոն մարդու բնաջնջումը բավականին մեծ խնդիր էր, որպեսզի հնարավոր լիներ լուծել միայն Թեշքիլաթը մահաուսայի ուժերով⁵⁰: Թերևս հենց այդ բարդությամբ էր պայմանավորված, որ Հատուկ կազմակերպության շարքերը համալրվեցին քրեական հանցագործներով: Բեհաէդդին Շաքիրն այս առնչությամբ գրել է. «Ես կը կարծեմ, որ մեզի յարմար մարդիկը գտած եմ. ըսե՛մ, թե ուր գտայ, – բանտերու մեջ... Եթե ասոնք արձակել տալով մեզի ենթարկենք եւ խումբերու բաժնենք, կը կարծեմ որ շատ լաւ մասնաւոր կազմակերպութիւն մը ստեղ-

45 Ռեֆիկ, *Երկու կոմիտե՝ երկու ոճիր*, 33:

46 Vahakn Dadrian, *The Role of the Special Organization in the Armenian Genocide during the World War* (Oxford and Providence: Berg Publishers, 1993), 19.

47 Մաթոսյան, *Հայոց ցեղասպանություն և Հրեական հոլոքոստ*, 107-108:

48 Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками, сборник материалов, том 3, ред. Роман Руденко (М.: Госюриздат, 1958), 347.

49 *СС в действии. Документы о преступлениях СС*, пер. А. Лягушкина, В. Размерова (М.: Светотон, 2000), 15.

50 Авакян, *Геноцид армян*, 120.

ծած կըլլանք»⁵¹: Այս մասին կան բազմաթիվ վկայություններ: Օրինակ՝ Յոզեֆի կառավարիչ Ջեմալը ռազմական դատարանում վկայում է, որ բանտերի կալանավոր ոճրագործներն օգտագործվել են՝ հայերի կոտորածներն իրականացնելու համար⁵²:

Այսպես, Հատուկ կազմակերպության շարքերը համալրվեցին այդ նպատակով բանտերից ազատ արձակված հանցագործներով, որոնք իրենց փորձառությունը պետք է հաղորդեին կազմակերպության մյուս անդամներին: Որոշ տվյալներով 1915 թ. մարտի սկզբներից սկսած՝ բանտերից ազատ են արձակվել՝ 249 հանցագործներ Անկարայի կենտրոնական բանտից, ևս 65-ը՝ Յոզեֆի բանտից, որոնցից 51-ը՝ մարդասպան⁵³:

Նացիստներն իրենց ծրագրերն իրականացնելիս ևս օգտագործել են բանտերից ազատ արձակված հանցագործների: Համակենտրոնացման ճամբարները հսկող Տոտենկոպֆի⁵⁴ ստորաբաժանումներում ներգրավված են եղել բանտերից ազատ արձակված 6.000 հոգի, որոնք աչքի են ընկել իրենց դաժան արարքներով: Մեկ այլ օրինակում Ջաքսենհաուզեն համակենտրոնացման ճամբարի պարետը Աուշվից համակենտրոնացման ճամբարի կառուցման ժամանակ՝ 1940 թ. մայիսին, առաջին պարետ Ռուդոլֆ Հեսին տրամադրել է 30 հանցագործ⁵⁵:

Պետք է նշել, որ երկու ցեղասպանությունների հեղինակներն էլ, հանցագործներին բանտերից ազատելով, նպատակ ունեին ոչ միայն գաղտնի կառույցները համալրելու, այլև հաշվի էին առել նրանց փորձառու մարդասպան լինելու կարևոր հանգամանքը: Սա կարևոր էր նաև նրանով, որ, այսպիսով, զինվորական ուժերը չէին զբաղվի հայ և հրեա բնակչության ցեղասպանության իրագործումով՝ խնդրի լուծումը թողնելով փորձառու մարդասպաններին, իսկ ամբողջ ուժերը կկենտրոնացնեին պատերազմի վրա:

Ոստիկանություն և Ժանդարմերիա: Հայոց ցեղասպանության և Հրեից հոլոքոստի իրականացման գործում կարևոր դերակատարություն են ունեցել նաև ոստիկանությունը և Ժանդարմերիան:

Արսեն ավագյանը Հայոց ցեղասպանության իրագործման մեջ ոստիկանության ներգրավվածության աստիճանը գնահատում է հետևյալ կերպ. «Եթե օսմանյան բանակի անմիջական մասնակցությունը ոչնչացմանը սահմանափակ էր, ապա Ժանդարմերիան ամենակատիվ մասնակցությունն է ունեցել ինչպես հայ ժողովրդի տեղահանության, այնպես էլ ոչնչացման բուն գործընթացում»⁵⁶:

51 Բիֆաթ Մելվան Զատե, *Օսմանեան յեղափոխութեան մութ ծայրերը եւ իթթիհարի հայաջինջ ծրագիրները* (Երևան, ԿՓՀ Ֆաքսիմիլ հրատ., 1990), 116:

52 Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ492-Մ494, հղվում է ըստ՝ Ստեփան Պողոսյան, Կարո Պողոսյան, *Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պարբերություն, Հայկական հարցը 1908-14 թվերին*, հատոր II, գիրք I (Երևան, «Հայաստան», 2011), 454:

53 Նույն տեղում:

54 Գերմ. «Totenkompf» նշանակում է «Մեռած գլուխ»: Հիմնական գործառույթը համակենտրոնացման ճամբարներում հրեաների ոչնչացումն էր:

55 Մաթոսյան, *Հայոց ցեղասպանություն և Հրեական հոլոքոստ*, 104:

56 Авакян Арсен, *Геноцид 1915 г.: Механизмы принятия и исполнения решений* (Երևան, «Гитутюн», 1999), 102.

Ոստիկանության և ժանդարմերիայի գործողությունները ղեկավարում էր ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշան: Նրանց հիմնական պարտականությունը հայ տարագիրների քարավաններն ուղեկցելն էր, սակայն շատ դեպքերում ոստիկանությունը ստանձնում էր նաև դահիճի պարտականությունը: Հարկ է նշել, որ Թալեաթի հրահանգով վարչական աշխատողները բոլոր հայերին պատերազմական շրջաններից դուրս բերելու պատրվակով պետք է խումբ-խումբ օրը երկու անգամ ոստիկան-զինվորների հսկողությամբ որոշված տեղն ուղարկեին⁵⁷: Ոստիկանները, համաձայն հրահանգների, պետք է հայերին հանձնեին իրենց սպասող Հատուկ կազմակերպության անդամներին կամ խմբերին՝ չեթեներին,⁵⁸ և վերադառնալիս, իսկ չեթեներն էլ իրենց հերթին պետք է սպանեին հայերին մինչև վերջին մարդը⁵⁹:

Դրան գուցահեռ կամ դրանից առաջ ոստիկանությանը կարգված էին հայկական թաղամասերի խուզարկությունը և զենքերի առգրավումը: Չենքերի հավաքագրումն ուղեկցվում էր խաղաղ բնակչության նկատմամբ բռնություններով, թալանով, սպանություններով: Ձերբակալվածների նկատմամբ գործի էր դրվում «բաստինադո»⁶⁰ պատժանքը. բարակ ճիպոտով հարվածում էին գոհի կրունկներին⁶¹: Ինչպես նշում է ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուն. «Գրանցված են դեպքեր, երբ զենք թաքցնելու մեղադրանքով մերկացնում էին կանանց և ծեծում դավար ճիպոտներով: Նման ծեծի էին ենթարկում նույնիսկ հղի կանանց...»⁶²:

Բացարձակ անպատժելիության պայմաններում ոստիկաններն ու ժանդարմներն ամենատարբեր բռնությունների և նվաստացումների էին ենթարկում հայ կանանց և աղջիկներին՝ մերկացնելով, ծաղրածանակի ու սեռական բռնությունների ենթարկելով: Հայոց ցեղասպանության վերապրող Հ. Խաչատրյանն իր հուշերում պատմում է, թե ինչպես են ոստիկանները դժմաշենցիների աքսորի ճանապարհին 15 հայ կանանց և աղջիկների ստիպել մերկ պարել, իսկ այնուհետև սեռական բռնությունների են ենթարկել⁶³:

Ոստիկանական ուժերի մասնակցությունը Հայոց ցեղասպանության ծրագրի իրագործմանը դրսևորվեց հիմնականում երկու տարբերակով՝ ոստիկանների և ժանդարմերիայի հրամանատարների կողմից կոտորածի և բռնագաղթի կազմակերպումով, ինչպես նաև հայ տղամարդկանց ձերբակալություններին, ժողովրդի տեղահանություններին, կողոպուտին, սպանություններին մասնակցությամբ⁶⁴:

57 Պողոսյան, Պողոսյան, *Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմություն*, 460:

58 Չեթեն՝ թուրքական ոչ կանոնավոր զորքի զինվոր, որը զբաղվում էր թալանով և սպանություններով: Չեթեններ՝ ավազակային խմբեր:

59 Պողոսյան, *Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմություն*, 460:

60 Կտտանքի տեսակ է, որ կիրառվում է հատկապես Արևելքում:

61 Հենրի Մորգենթաուն, *Դեսպան Հենրի Մորգենթաունի պատմությունը*, թարգմ. Լիլիթ Թութալյանը (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2012), 230:

62 Նույն տեղում:

63 ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բաժին 8, ձեռագիր հուշագրություններ, թալ. 158:

64 Գրիգորյան, *Ձանգվածները և զանգվածային բռնությունները*, 111:

Ինչ վերաբերում է գերմանական ոստիկանությանը, ապա պետք է նշել, որ 1936 թ. ոստիկանության կանոնավոր գործերը և անվտանգության ոստիկանության գործերն անցել էին Էսէս-ի ղեկավար Հիմլերի ենթակայության տակ⁶⁵: Սա նշանակում է, որ ոստիկանությունն ամբողջովին «նվիրվել» էր հրեաների ոչնչացման գործին: Ոստիկանությունն իրականացնում էր զոհերին հայտնաբերելու, հսկելու, ուղեկցելու գործառնությունը:

Նյուրնբերգյան դատավարության փաստաթղթերի ժողովածուում նշվում է, որ գրեթե չկան Գերմանիայի ոստիկանության կամ արևմուտքի օկուպացված տարածքների վերաբերյալ գերմանական ոստիկանության ղեկավարության կամ նրանց անմիջական ենթակաների կողմից տրված հստակ հրամաններ: Սակայն դա չի ազատում ոստիկանությանը պատասխանատվությունից, քանզի այն եղել է ազգային-սոցիալիստական գաղափարախոսության անմիջական կրողը և հետևորդը, գործել է բացառապես նացիստական կառավարության նպատակների իրագործման համար⁶⁶:

Ոստիկանությունն իրականացնում էր զանգվածային ձերբակալություններ՝ առանց որևէ փաստաթուղթ ներկայացնելու կամ հիմնավորման՝ դրանով իսկ խախտելով մարդու իրավունքները: Իսկ արդեն կալանավայրերում ձերբակալվածներին ենթարկում էին դաժան ծեծի և փորձությունների՝ ընդհուպ հասցնելով մահվան ⁶⁷:

Հրեաների ոչնչացմանը մասնակցություն ունեցավ ոչ միայն գերմանական ոստիկանությունը, մասնակցում էին նաև հարևան երկրների ոստիկանական ուժերը: Հատկապես ակտիվ գործեցին Սլովակիայի և Հունգարիայի ժանդարմերիաները⁶⁸: Այս ոստիկանությունների աջակցությունը պայմանավորված էր երկու կառավարությունների փոխհամագործակցությամբ: Ըստ դրա՝ գերմանական կայսրությանը օգնություն ցուցաբերելու դիմաց Գերմանիան պարտավորվել էր ապահովել Սլովակիայի անկախության և տարածքային ամբողջականության անվտանգությունը⁶⁹:

Այսպիսով, դիտարկելով նաև ոստիկանական ուժերի մասնակցությունը ցեղասպանությունների իրագործմանը, պարզ է դառնում, որ երկու ցեղասպանությունների դեպքում էլ գործել է ամբողջական, փոխկապակցված համակարգ: Լինելով օրենքի պաշտպան՝ ոստիկանությունն ինքն էր խախտում օրենքը, ինչպես նաև օգտագործում այդ նույն օրենքը՝ արդարացնելու իր գործողությունները:

Հատուկ կամ գաղտնի կազմակերպություններ: Հաշվի առնելով այն կարևոր փաստը, որ թե՛ Օսմանյան կայսրությունը և թե՛ նացիստական Գերմանիան գտնվում էին պատերազմական իրավիճակում, նրանց անհրաժեշտ էր այլընտրանքային ուժի կիրառում, որը լիովին կլծվեր բռնությունների իրականացման բուն գործընթացին: Ինչպես նաև հետագայում կազատեր իշխանություններին հայ և հրեա ժողովուրդների բնաջնջման պատասխանատվությունից:

65 СС в действии, 9.

66 Нюрнбергский процесс, *Сборник материалов*, том 1, второе издание, ред. Константин Горшенин, Роман Руденко, Иона Никитченко (М.: Госюриздат 1954), 226.

67 Նույն տեղում:

68 Մաթոսյան, *Հայոց ցեղասպանություն և Հրեական հոլոքոստ*, 109-110:

69 Нюрнбергский процесс, 336:

Իթթիհատականները և նացիստներն այդ հարցի լուծումը գտան համապատասխանաբար Թեշքիլաթը մահսուսայի և գերմանական Էսէս-ի ստեղծման միջոցով: Սրանք երկուսն էլ, չնայած իրենց կիսառազմական բնույթին, գործում էին կուսակցական մարմինների կարգադրությամբ: Սա առաջին հերթին բացատրվում է նրանով, որ հայերի և հրեաների բնաջնջման ծրագրի հեղինակները պատկանում էին իթթիհատական և նացիստական կուսակցությունների շրջանակներին: Բեհաէդդին Շաքիրը, Նազըմը, Զիա Գյոքալփը կենտրոնական կոմիտեի անդամներ էին՝ հայտնի իրենց պանթուրքիստական գաղափարներով և հայատյացությամբ: Էսէս-ի բարձրագույն ղեկավարն ու նրա տեղակալներ Հայդրիխը, Կալտենբրունները նացիստներ էին և հակահրեաներ⁷⁰:

Այսպես, օսմանյան գործող իշխանությունների հետագա ծրագրերը քննարկելու համար «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեում 1914 թ. մայիսին հրավիրվում է խորհրդակցություն: Այն վարում էր «Երեքի գործադիր կոմիտեն»⁷¹, որի կազմում էին կուսակցության նշանավոր գործիչներ Բեհաէդդին Շաքիրը, դոկտ. Նազըմը և կրթության նախարար ալի Շուքրին: Հենց այդ ժամանակ էլ կուսակցության քարտուղար Բեհաէդդին Շաքիրն ընդգծում է ավելի կենտրոնացված ռազմական ուժի անհրաժեշտությունը: Շաքիրն առաջարկում է ստեղծել մի օղակ, որն անմիջականորեն կպատկանի կուսակցությանը և կիրականացնի իշխանությունների կողմից մշակված ծրագրերը. «... ներկայ պարագային ո՛չ բանակէն, ո՛չ ալ ժողովուրդէն կրնանք օգուտ մը սպասել: Մեզի մասնաւոր ուժ մը, մեր գործունէութեան անկախութիւնը պաշտպանելիք ուժ մը, զինեալ ուժ մը պէտք է: Այս ուժը ուզուած կողմը գրկելու իրաւունքն ալ մեզի պատկանելու է...»⁷²:

Արդեն իսկ լավ պատկերացնելով այդ օղակի կարգավիճակը և գործառնությունները՝ նա այդ մասին զեկուցում է նաև կուսակցական ընկերներին: Արդյունքում ձևավորվում է Հատուկ կազմակերպության քաղաքացիական մասնաճյուղը, որը ղեկավարում էր Բեհաէդդին Շաքիրը:

1914 թ. օգոստոսի 2-ին՝ Գերմանիայի հետ գաղտնի պայմանագիր կնքելու օրը, Իթթիհատի կենտկոմը լսում է Հատուկ կազմակերպության հարցը և որոշում այն ծառայեցնել համախալամական և համաթուրքական նպատակների իրականացմանը⁷³: Թեշքիլաթի ղեկավար մարմնում տեղեր հատկացվեցին կուսակցական, վարչական-նստիկանական աշխատողներին, ինչպես նաև բանակային գործիչներին⁷⁴:

1913-1914 թթ. մշակվեց համապարփակ ծրագիր Թեշքիլաթը մահսուսայի և կառավարության համագործակցության վերաբերյալ, իսկ գործում ընդգրկվեցին Թալեաթը, Ջավիդը, Իբրահիմը, ալի Շուքրին, Բեհաէդդին Շաքիրը, Նազըմը, Հասան

70 Նույն տեղում, 98:

71 Հատուկ հանձնաժողով, որ ստեղծվել է 1915 թ. «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կողմից՝ Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության տեղահանությունը և կոտորածը կազմակերպելու համար:

72 Բիֆաթ, *Օսմանեան յեղափոխութեան մութ ծայրերը*, 113-114:

73 Պողոսյան, Պողոսյան, *Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմություն*, 450:

74 Նույն տեղում:

Ֆեհմին, աղա օղլու Ահմեդը, Հիա Գյոքալփը և այլք⁷⁵:

Թեշքիլաթը մահուսայի արևելյան նահանգների բաժանմունքը գտնվում էր կենտրոնական կոմիտեի անմիջական հսկողության ներքո, իսկ հայերի տեղահանության և ջարդերի ժամանակ կոմիտեի հսկողության տակ էին անցել նաև կազմակերպության այն ստորաբաժանումները, որոնք ուղարկվել էին կովկասյան ռազմաճակատ⁷⁶:

Թեշքիլաթը մահուսայի անդամների ընդհանուր թիվը կազմել է 30-34 հազար, որի զգալի մասը բանտերից ազատ արձակված հանցագործներ են եղել: 1914 թ. նոյեմբերին Բալքեսիրի⁷⁷ տեսուչ Մուսայից Միդհատ Շյուքրիին հղած նամակում գրված է. «... սրանից մեկ շաբաթ առաջ ներքին գործերի մինիստրությունից մի հրաման եկավ, որ իմ լիվայի⁷⁸ մեջ գտնվող չերքեզներից, բանտարկյալներից և այլ մարդկանցից մոտ երկու հարյուր հոգի հավաքեն և ուղարկեն Կովկասում չեթեություն⁷⁹ անելու համար...»⁸⁰:

Հրեից հոլոքոստի պարագայում ցեղասպանության ծրագրի գործադրումը՝ հրեաների հայտնաբերումը, տեղափոխումը և սպանությունը, վստահված էր գաղտնի կազմակերպությանը: Այս դեպքում դրանք Էսէս-ի տարբեր ստորաբաժանումներն էին: Էսէս-ի գործերը ստեղծվեցին ֆաշիստական կուսակցության երկու հիմնական ռազմական կազմակերպությունների՝ գրոհային (ՍԱ) և պահնորդական ջոկատների (Էսէս) հիման վրա: Այլ տվյալներով Էսէս-ը ստեղծվել է 1925 թ., երբ ՍԱ-ի անդամներից Հիտլերը ստեղծեց մի ջոկատ, որի նպատակը նացիստական կուսակցության անդամների անվտանգությունն ապահովելն էր⁸¹: Պահնորդական ջոկատներն ավելի մեծ ճանաչում են ձեռք բերում 1929 թ., երբ Հիտլերն Էսէս-ի ղեկավար (ռայխսֆյուրեր) է նշանակում Հայնրիխ Հիմլերին: Այդ ժամանակ Էսէս-ի անդամների թիվը կազմում էր ընդամենը 280, իսկ 1933 թ.՝ արդեն 52.000 հոգի⁸²:

1934 թ. Հիտլերի հատուկ որոշմամբ Էսէս-ն իր մատուցած ծառայությունների համար նացիստական կուսակցության համակարգում բարձրացվում է անկախ կազմակերպության կարգավիճակի⁸³: Ավելի ուշ՝ 1938 թ., բացի «Հայտերական անվտանգության գլխավոր վարչությունից», ստեղծվում են նաև Էսէս-ին ենթակա ստորաբաժանումներ՝ «Վաֆֆեն-Էսէս»-ը, որի թվաքանակը պատերազմի վերջում արդեն հասել էր 580.000-ի⁸⁴:

75 Նույն տեղում:

76 Dadrian, *The Role of the Special Organization*, 7:

77 Բալքեսիր (թուրք.՝ Balıkesir), Բուրսայի նահանգի Գարասի գավառի կենտրոնը:

78 Լիվա կամ սանջակ՝ համարժեք է գավառին:

79 Թալան և ավազակային հարձակումներ իրականացնել:

80 Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, կազմ.՝ Ավետիս Փափազյան, խմբ.՝ Ռուբեն Սահակյան (Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1988), 99:

81 *CC 8 deüçmüsu*, 14.

82 Նույն տեղում:

83 Մաթոսյան, *Հայոց ցեղասպանություն և Հրեական հոլոքոստ*, 97:

84 Նույն տեղում, 102:

Հարկ է նշել, որ այս դեպքում ևս Էսէս-ի գորքերը համալրվեցին բանտերից ազատ արձակված հանցագործներով: Ինչպես արդեն նշել ենք Թեշքիլաթը մահուսայի պարագայում, այստեղ ևս հաշվի էին առնվում հանցագործների փորձառությունը և անգթությունը:

Ինչպես տեսանք, երկու ցեղասպանությունների ժամանակ էլ գործի էր դրվել ամբողջ ուժային համակարգը, ինչպես նաև ստեղծվել էին հատուկ կազմակերպություններ, որոնք լիովին լծվել էին հայերի և հրեաների բնաջնջման ծրագրին:

Այսպիսով, ուսումնասիրելով համեմատության մեջ դրված երկու ցեղասպանությունների իրականացման «գործիքակազմը», գալիս ենք այն եզրակացության, որ թե՛ Հայոց ցեղասպանության և թե՛ Հրեից հոլոքոստի ժամանակ գործադրվել են մի շարք ուժեր և որ ամենակարևորն է՝ երկու գաղտնի կազմակերպություններ, որոնք ըստ էության ցեղասպանական ծրագրի գլխավոր դերակատարներն էին և պատասխանատուները:

Inessa G. Stepanyan

ON THE ISSUE OF THE MAIN PERPETRATORS OF THE ARMENIAN GENOCIDE AND THE JEWISH HOLOCAUST

SUMMARY

Key words: Armenian Genocide, Jewish Holocaust, perpetrators, society, army, police, criminals, secret organizations, Teşkilati Mahsusa, Nazi SS.

The article presents and compares the means and methods used to carry out the Armenian Genocide and the Jewish Holocaust. All social groups, involved in the genocidal process, are presented separately. Among them the society, whose involvement has enabled the authorities to save their own forces and hide the genocidal act under the guise of national clashes. It is noteworthy that in the case of both genocides, regardless of the motives, there was a huge support coming from different nations to the Turkish and Nazi authorities. In the case of Jews there was also a support coming from the states.

The next group presented was the army, whose participation was crucial in the process of disarmament and recruitment of the Armenian abled-bodied men, as well as in searching for Jews during the Holocaust. There was a one comprehensive system that included several military or semi-militarized structures connected to each other.

The role of police was presented as being a law defender himself, violated the laws and used that same law to justify its actions. It was evident that a complex and interconnected system was functioning during the both genocides. Also criminals released from the prisons, on the one hand, filled up the ranks of the paramilitary institutions, and on the other, carried out the killings more easily and with experience. Another important feature here was that the armed forces would be free from the problems of the Armenian and Jewish population and would concentrate all their forces on the war.

The focus of the article is on secret organizations (Teşkilat-i Mahsusa and Nazi SS) that became the main perpetrators of the two genocides and not only supported but also took the main responsibility of the implementation of the genocidal program.

Инесса Г. Степанян

К ВОПРОСУ ОБ ОСНОВНЫХ ИСПОЛНИТЕЛЯХ ГЕНОЦИДА АРМЯН И ЕВРЕЙСКОГО ХОЛОКОСТА

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Геноцид армян, Холокост евреев, исполнители, общество, армия, полиция, преступники, секретные организации, Тешкилят-и-Махсуса, немецкий СС.

Представлены механизмы осуществления Геноцида армян и Холокоста евреев посредством сравнения двух геноцидов. Выделены все компоненты, включенные в геноцидальную программу.

Общество, участие которого дало возможность властям сохранить свои собственные силы и скрыть геноцидальные действия под прикрытием народных столкновений. Независимо от мотивов, в обоих случаях, турецким и нацистским властям была оказана большая поддержка со стороны населения, а в случае евреев также со стороны государств.

Армия, участие которой имело решающее значение для разоружения и мобилизации армянских мужчин, а также для поиска евреев в случае Холокоста. Сработала одна целая система, которая включала несколько связанных друг с другом военных или полумилитаризованных структур.

Полиция, которая будучи правозащитником, сама нарушала закон, используя его для оправдания своих действий. В случае двух геноцидов функционировала комплексная взаимосвязанная система.

Преступники, освобожденные из тюрем, с одной стороны пополняли ряды военизированных структур, а с другой – применяли свой опыт в осуществлении убийств.

Секретные организации (Тешкилят-и-Махсуса и немецкий СС) стали главными исполнителями двух геноцидов, которые не только поддерживали, но и взяли на себя ответственность за осуществление программы геноцида.

REFERENCES

Antonyan, Aram. *Մեծ ոճիրը: Հայկական վերջին կոլորնիստները և Թալատի փաշան* [The Great Crime: The Latest Armenian Massacres and Talaat Pasha]. Yerevan: “Arevik” hrat., 1990.

Bayburdyan, Vahan. *Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում* [Armenian-Kurdish Relations in the Ottoman Empire]. Yerevan: “Hayastan”, 1989.

Grigoryan, Hasmik. *Զանգվածները և զանգվածային բռնությունները. Օսմանյան կայսրության մուսուլման բնակչության մասնակցությունը Հայոց ցեղասպանությանը* [Masses and Mass Violence: Participation of the Muslim Population of the Ottoman Empire in the Armenian Genocide]. Yerevan: Gitut’yun, 2017.

Mat’osyan, Tigran. *Հայոց ցեղասպանություն և Հրեական հոլոքայի. Համեմատական փորձ* [The Armenian Genocide and the Jewish Holocaust. Attempt of Comparision]. Yerevan: HH GAA Hayots’ ts’eghaspanut’yan t’angaran-institut, 2005.

Morgent’au, Henri. *Դեսպան Հենրի Մորգենթաուի պատմությունը* [The Story of Ambassador Henry Morgenthau], trans. Lilit’ T’ut’khalayan. Yerevan: HH GAA Hayots’ ts’eghaspanut’yan t’angaran-institut, 2012.

R’efik, Ahmed. *Երկու կոմիտե՝ երկու ոճիր* [Two Committees, Two Crimes]. Yerevan: HH Gitut’yunneri azgayin akademiya, Hayots’ ts’eghaspanut’yan t’angaran-institut, Arevelagitut’yan institut, 1997.

Hovhannisyan, Nikolay. *Արաբական երկրների պատմություն. հ. 2, Օսմանյան փրկապետության շրջան. 1516-1918* [History of the Arab Countries, Vol. II, Period of Ottoman Occupation]. Yerevan: Zangak-97, 2004.

Mkrtich’ean, T’. *Տիգրանակերտի նահանագի ջարդերը և քիւրդերու գազանությունները* [The Pogroms of Tigranakert Province and the Atrocities of Kurds], Gahiré, 1919.

Poghosyan, Step’an and Poghosyan, Karo. *Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմություն, Հայկական հարցը 1908-14 թվերին* [History of the Armenian Question and the Armenian Genocide, The Armenian Question in 1908-14]. Yerevan: “Hayastan”, 2011.

Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի [The Armenian Genocide According to the Young Turks’ Trial Documents], compiled by Avetis P’ap’azyan. Yerevan: Haykakan SSH GA hrat., 1988.

Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում. Վերապրածների վկայություններ: Փաստաթղթերի ժողովածու, հ. I. Վանի նահանգ [The Armenian Genocide in Ottoman Turkey. Testimonies of the Survivors. Documents, Vol. I, Van Province], complied by Amatuni Virabyan, Gohar Avagyan, ed. Amatuni Virabyan. Yerevan: Hayastani azgayin arkhiv, 2012.

Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում. Վերապրածների վկայություններ: Փաստաթղթերի ժողովածու, հ. II. Բիթլիսի նահանգ [The Armenian Genocide in Ottoman Turkey. Testimonies of the Survivors. Vol. II, Bitlis Province], complied by Amatuni Virabyan, Gohar Avagyan, ed. Amatuni Virabyan. Yerevan: Hayastani azgayin arkhiv, 2012.

Zaté, Rifat’ Mévlan. *Օսմանեան յեղափոխութեան մութ ծալքերը և իթթիհայի հայաջինջ ծրագիրները* [The Dark Folds of the Ottoman Revolution and Ittihadist’s Program of Annihilation of Armenians]. Yerevan: KP’H Faqsimal hrat., 1990.

Avakian, Arsen. *Геноцид 1915 г.: Механизмы принятия и исполнения решений* [Genocide of 1915: Mechanisms for Making and Executing Decisions]. Yerevan: Gitutian, 1999.

Avakian, Arsen. *Геноцид Армян: Механизмы принятия и исполнения решений* [Armenian Genocide: Mechanisms of Making and Executing Decisions]. Yerevan: NAN RA, Muzei-Institut Genotsida Armian, 2013.

Al'tman, Il'ia. “Холокост и Еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР, Уничтожение евреев в Прибалтике” [Holocaust and Jewish Resistance in the Occupied Territory of the USSR, The extermination of the Jews in the Baltic States] http://jhistory.nfurman.com/shoa/hfond_100.htm.

Briman, Shimon. “Мусульмане в СС” [Muslims in the SS], *Kholokost i souchastnost'*, № 4 (2002) http://www.holocaust.kiev.ua/bulletin/vip4/vip4_3.htm#l4_gol.

Kruglov, Aleksandr. “Сколько евреев было истреблено в Киеве осенью 1941 г.” [How many Jews were exterminated in Kiev in the fall of 1941], *Kholokost I souchastnost'*, № 5 (2002), http://www.holocaust.kiev.ua/bulletin/vip5/vip5_3.htm#l5_gu.

Нюрнбергский процесс. Сборник материалов [The Nuremberg Process. Documents, Vol. 1. 2nd edition], ed. Konstantin Gorshenin, Roman Rudenko, Iona Nikitchenko, Moscow: Gosiurizdat, 1954.

Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками [The Nuremberg trial over the main German war criminals, V. 3], ed. Roman Andreevich Rudenko, Vol. 3, Moscow: Gosiurizdat, 1958.

Smirin, Grigorii. “Холокост: кто и как убивал евреев в Латвии” [Holocaust: Who and How Killed Jews in Latvia], *Baltnews.lv*, 18.03.2015, <https://baltnews.lv/uzvara/20150318/1013645714.html>.

СС в действии. Документы о преступлениях СС [SS in Action. Documents on the Crimes of SS], trans. A. Liagushkina, V. Razmerova. Moscow: Svetoton, 2000.